

УДК 908(497.7 Скопље)''1913''(093)
908(497.11-89 Скопље)''1913''(093)

Др Соња Јерковић, архивски саветник
Народна банка Србије, Београд
sonja.jerkovic@nbs.rs

Критичко издање архивске грађе

Реферат о културним, привредним и трговинским приликама у Скопљу и његовој околини

У Архиву Народне банке Србије чувају се записници са седница органа Управе у непрекинутом низу од почетка рада Привилеговане Народне банке Краљевине Србије, 1884. године. По Закону и статутима све до 1920. Банка је имала следећу управљачку структуру: Гувернер, Вицегувернер, Збор акционара, Главни Одбор, Управни одбор, Надзорни и Есконтни одбор.

Реферат о културним, привредним и трговинским приликама у Скопљу и његовој околини је на 35. седници Управног одбора, која је одржана 13. новембра 1913. године, поднео др Драгољуб Новаковић, управник Филијале у Скопљу.¹

¹ Драгољуб Ђ. Новаковић, (Београд, 30. III 1876-?, после 1947) завршио је Правни факултет на Великој школи у Београду. Као државни питомац одбранио докторат права у Паризу. Од 1905. радио је у Народној банци, прво као чиновник потом као секретар. Од априла 1913. управник је њене филијале у Скопљу. Учествовао у Првом светском рату као благајник Прве армије, од децембра 1917. изасланик Владе при војном министарству у Солуну, а потом од марта до новембра 1918. у Атини радио на пословима руковања и чувања државног депозита у готовом новцу. У марту 1919. демобилисан је на захтев Народне банке. Од 1920. до 1930, када је пензионисан на сопствени захтев, обављао је послове главног директора и као представник Народне банке и Краљевине СХС учествовао на конференцијама које су третирале послове ликвидације Аустро-Угарске банке. Један је од потписника Уговора о куповини и продаји плацева, грађевина и инсталација филијала Аустро-Угарске банке, који се налазе на територији Краљевине СХС 1921. године Са министром финансија Костом Куманудијем преговарао је о склапању државних зајмова и о уређењу српских предатних дугова. Сарађивао је са Баном Француске на пословима око оснивања Завода за израду новчаница и кованог новца – Топчидер. Од 1929. активно учествује у раду Београдске општине, прво као одборник, затим као члан Финансијског одбора, који је изменио систем наплате водоводних такси. Као потпредседник Општинске штедионице и заложног завода града Београда, од 1933. радио је на промовисању штедње и на удруживању штедионица у Краљевини. Од 1940. године члан је Надзорног одбора. У јануару 1941. вратио се Народну банку као члан Управног одбора, Архив Народне банке (АНБ) фонд Народна банка (1)

Седници је председавао вицегувернер Марко Стојановић, а присуствовали су чланови Управног одбора осим гувернера Ђорђа Вајферта и Милана А. Павловића.² Овај извештај не само да представља прворазредни извор за привредну и финансијску историју Краљевине Србије већ садржи и драгоцене податке за етнографска и антрополошка истраживања.³

Иако је у првом закону о Народној банци питање филијала било посебно напоменуто, а отварања филијале у Нишу апострофирано са обавезом од најдаље годину дана од почетка рада, Привилегована Народна банка Краљевине Србије ову обавезу није испунила.⁴ Разлози су били истакнута жеља свих управа за централизованим пословањем, која је правдана и белгијским узором и неразвијеним привредним приликама у Србији. Међутим, након успеха српске војске у Првом балканском рату, Народна банка је као императив од државе добила тај задатак. Са речима да је *питање о оснивању филијала и агенција акутно и да не трпи никаква одлагања*, министар народне привреде Коста Стојановић је већ крајем фебруара 1912. затражио *да се као места у којима би требало што пре приступити отварању заступништава банчаних узму у обзир поред Ниша, Скопља, Призрен, Битољ и Солун*.⁵ Чланови Управног одбора Манојло Клидис⁶ и Лука Ђеловић⁷ су током марта обишли Битољ и Скопље да би из-

подфонд Народна банка Краљевине СХС/Југославије (II), у даљем тексту: АНБ 1/II Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1.

² Управни одбор је расправљао и одлучивао о свим важнијим питањима функционисања Народне банке и чинило га је 12 чланова које је бирао Збор акционара, а услови су били српско држављанство, домицил у Београду и кауција од 40 акција Народне банке. *Народна банка 1884–1934*, (Београд 1934), 12.

Чланови Управног одбора: гувернер Ђорђе Вајферт, вицегувернер Марко Стојановић Тихомиљ Ј. Марковић, Манојло Д. Клидис, др Јован Ђурић, Никола Спасић, Михаило Павловић, Илија Д. Марић, Андра Ђорђевић, Тодор Ј. Мијаиловић и Милан А. Павловић,

³ АНБ, фонд Народна банка (1) подфонд Народне банке Краљевине Србије (I), у даљем тексту: АНБ 1/I, Управа(УПР), Записници са седница Управног одбора (УО), 22.5. 1913-6.3.1914, архивска кутија (а. к.) 13. У овом случају записници су сачувани у форми књиге, са пагинацијом (записник са 35. седнице је од 219 до 249 стране), писани руком. На 35. седници расправљало се о 19 тачака, а Реферат је прочитан као седма тачка.

⁴ *Српске новине* бр. 13, 19. 1. 1883. година.

⁵ АНБ 1/I,УПР, Записници са седница УО, 20.3. 1912-11.5.1913, Записник са 4 седнице 20.2.1913, а. к. 12

⁶ Манојло Клидис (1852–1926), успешни трговац и увозник коже, један од водећих људи Управе фондова, Шабачке штедионице, Банке Николе Бошковића. *Српски биографски речник*, књ. 5, Кв-Мао, (Нови Сад, 2011), 79.

⁷ Лука Ђеловић (1854–1929), трговац и од 1890. године председник Управног одбора Београдске задруге, респектабилног новчаног завода, један од најбогатијих људи у Србији, *Српски биографски речник*, књ. 3, Д-3, (Нови Сад, 2007), 658.

вршили неопходне припреме за отварање филијала у тим местима, које су у априлу 1913. започеле с радом⁸

Филијала у Скопљу је сво до октобра 1915. године обављала пре свега послове који су се односили на дистрибуцију новца, а услед замршених власничких односа кредитирање привреде није било заступљено. Након завршетка Првог светског рата и трансформације Народне банке Краљевине Србије у емисиони завод југословенске државе, филијала у Скопљу отворила је шалтере 15. октобра 1920. године.⁹ У складу са привредним приликама, та филијала је од 1928. започела активности на кредитирању трговине опијумом у виду меничног зајма, коме је као гаранција служила роба.¹⁰ На тај начин донекле је био ослабљен монопол солунских трговаца.

У првом делу *Реферата* дат је приказ затеченог стања не само у Скопљу већ и у областима које су након балканских ратова ушле у састав Краљевине Србије. Поред података који су коришћени из књиге Мите Димитријевића,¹¹ и односе се у првом реду на пољопривредне потенцијале нових крајева, сликовито су представљени затечено стање, карактер трговине и начин пословања многобројних трговачких радњи. Други део *Реферата* односи се на април–октобар 1913, када је филијала започела са радом и описује тешкоће с којима се сусретала у свакодневном послу. Главне активности филијале биле су усмерене на дистрибуцију динара, односно размену новчаница за ковани новац.¹² Емисиони завод навикнут на пословање из Београда ушао је у почетак рада филијала у јужним крајевима с неповерењем, дајући управницима ограничена овлашћења.¹³ Тај поступак правдан је и неуређеним имовинско-правним односима који су ометали доделу кредита, пре свега трговачким фирмама које нису имале поуздане гаранције у роби и некретнинама.

⁸ У првом реду требало је изнајмити зграде погодне за отварање благајничке службе и набавити касе и сефове ради даље дистрибуције српске монете. У обе филијале упућена су по два чиновника која су обављала дужности управника и благајника. АНБ 1/1, УПР, Записник са 8. седнице УО, 2.4.1913, а. к. 12.

⁹ Милан Р. Гавриловић, *Привреда јужне Србије*, (Скопље, 1933), 169.

¹⁰ У сарадњи са новчаним заводима из Македоније израђена је Уредба о кредитирању трговине опијумом преко филијале у Скопљу. Кредити су додељивани са роком од три месеца, а гаранција је био заложени опијум. АНБ 1/II, УПР, Записник са 16. седнице УО, 16. 6. 1928, а. к. 5.

¹¹ Мита Димитријевић, *Привреда и трговина у Новој Србији са предговором г. Косте Стојановића, министра народне привреде*, (Београд, 1913).

¹² Сходно одлукама Управног одбора у филијалама у Скопљу и Битољу се није примао, односно размењивао ни грчки ни бугарски новац. АНБ 1/II, УПР, Записник са 10, седнице УО, 8. 4. 1913, а. к. 12

¹³ Чланови Управног одбора инсистирали су да се у филијалама *може вршити размена банчаних златних новчаница у малим сумама*, АНБ 1/II, УПР, Записник са 10, седнице УО, 8. 4. 1913, а. к. 12

Реферат о културним, привредним и трговинским приликама у Скопљу и његовој околини занимљив је и вредан извор у проучавању економске историје и односа државе према емисионом заводу.

УПРАВНОМ ОДБОРУ ПРИВИЛЕГОВАНЕ НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Част нам је поднети Управном Одбору овај наш извештај о Скопљу и приликама у њему.

На самом Вардару у једној удољини између два брега а према Шари планини с једне и планинама Скопске Црне Горе с друге стране налази се наша стара престоница Скопље. У историји је Скопље играло видну улогу нарочито под Царем Душаном. Доцније паљено и рушено земљотресом све до новијега доба није имало готово никакав већи значај и ако лежи на половини тока Вардарског и у средини плодне Вардарске долине. Тек по развићу железничке мреже Скопље је постало центар путова железничких на север за Стару Србију, на северо – исток за Санцак и на југ за Солун. Још у старим временима Скопље је била раскрсница друмова, који су везивали балканско полуострво са рударским местима око Брегалнице морем јадранским и јегејским и најзад горњим и доњим током Вардара. По своме положају и месту где се налази Скопље је самом природом одређено да буде велики трговачки центар за све ново – ослобођене крајеве. Поред железнице Скопље је везано извршним друмом за Тетово, које је у сред плодног тетовског поља, затим преко Тетова за Гостивар до Маврова, одатле је пут за Дебар, Стругу и Охрид истина рђав на своме делу Маврово Дебар, али веома важан у стратегијском и трговачком погледу. Поред овог друма од Скопља иде и друм за Куманово, где се одваја за стару Српску границу, и за Криву Паланку, Кочане, Штип, Радовиште и састаје се код Велеса са путем, који иде из Скопља за Велес. Други један пут иде из Скопља за Кочаник, Феризовић, Призрен и Љуму а од Феризовића се одваја за Санцак преко Косова поља. Сви ови набројани путови су добри, међу њима има и извршних, а рђави који су били, поправљени су доласком наше војске у ове крајеве. И ако је Скопље као што рекосмо, природом као раскрсница свију путова било одређено, да игра велику улогу у трговачко – привредном погледу и у погледу административно – политичком ипак је Скопље све до 1884. год. било споредно место у сваком погледу у Турској Царевини. Тек тада је постало вилајетско место и трговина се почела у неколико развијати.

Данас Скопље броји према последњем попису око 54.832 становника са 8.454 домова. Становници су према народностима овако распоређени 2.579

домова са 13.331 грађана православне вере рачунајући ту Србе, Грке, Цинцаре, Влахе и Егзархисте, који су сви прешли нашој цркви. Затим, 5.645 домова са 29.604 грађана муслимана, рачунајући ту Турке, Арнауте и Цигане. У 149 домова живе 1.500 мојсијеваца, који се већином баве трговином, за тим, 79 домова са 396 католика, већином досељеника и Арнаута и најзад 2 дома са 11 протестаната. Осталих 10.000 грађана долази на досељенике из Старе Србије и на Турке који су се повратили из бекства на своја огњишта. Изложени однос се стално мења, јер још једнако траје досељавање наших људи и исељавање Турака. Та сеоба народа трајаће још за дуже време, док се врење не сврши. Као што се из изложених података види највећи број становништва су Турци према томе је и дух у вароши био Турски. Великих трговаца и великих трговина у Скопљу има веома мало, узрок је у главном неразвијен економски живот и начин на који се трговало. Јавашлук и мале потребе а тако исто и мали терети утицали су на становништво више у правцу ширење оријенталске лењости него у правцу стварања и концентрисања капитала. Мале потребе а у многоме и страх, да се ма у коликом степену изобиље покаже, учинили су, да су Скопљанци живели и радили често само онолико колико се то најпримитивније потребе једног човека захтевале. Минимална зарада за задовољење само свакидашњих потреба били су принципи по којима се трговало а то се радило само с тога, да се што мање труда уложи у рад.

Разуме се да је овакво духовно расположење било и отуда што је Солун у главном радио и трговао за цело балканско полуострво. Све се доносило, по некад и у врло малим количинама, из Солуна а све што је имало да се извезе носило се право у Солун са станица дуж железничке пруге. Солун је пун и великих трговина и великих комисионара, који су за трговце набављали робу и смештали у магацине. Из тих магацина роба се вукла у мањим количинама онамо где је била потребна било на кредит било за готов новац. Трговци су ишли по селима, или њихови људи закупуљивали земаљске производе и одмах товарили за Солун. Ти посредници су у великој већини случајева били људи или платежници солунских трговаца у првом реду Браће Алатини¹⁴ који су готово целу трговину држали у својим рукама.

Таквим радом Скопље није могло постати оно, што би по природи свог положаја требало да буде, него је остало већа вилајетска варош са уско ограниченим трговачким карактером. Отуда се у Скопљу виде мали дућани са неколико стотина гроша робе махом потребом за сиротнији свет варошки и најближу

¹⁴ Богата породица јеврејског порекла која се не само бавила трговином већ је учествовала у индустријализацији Солуна бавећи се пре свега прерадом жита. Види више: Hekimoglu Evangelos, *The „immortal” Allatini, Ancestors and Relatives of Noémie Allatini-Bloch (1860-1928)*

https://www.academia.edu/2306815/The_immortal_Allatini_Ancestors_and_Relatives_of_Noemie_Allatini-Bloch_1860-1928 (приступљено 20. 8. 2019).

околину. Дућанчићи су мали без икаквог намештаја, ћепенци, на којима трговци седе са својим пријатељима, ћаскају и цео дан пију кафу и пуше дуван. Све што је било потребно за свет са јачим новчаним средствима, доносио је сваки за своју потребу непосредно из Солуна.

Према томе се и живот кретао. Трговци и занатлије нису се дружили са чиновницима и господом. Подвојеност малска и класна потпуно се одржавала. Никаквих локала није било у којима би се скупљао свет. Кафане су до зла бога рђаве и цео се живот сводио на кућу и дућан. Друштвени живот није био ни познат нити је ко тим животом живео. Сва измењивања мисли вршила су се у дућану при кафи и дувану. Ипак има неколико трговина које се издвајају из овог општег реда и које врше и веће послове са унутрашњошћу, али су оне у већини случајева само филијали Солунских радња на пр: Ороз ди Бак итд¹⁵.

Пазарни дан у Скопљу је уторак, тога се дана држи и сточна пијаца махом за потребе саме вароши. Реткост је видети бољег коња, а стока: волови и краве мало су већи од наших телади. Оскудица у стоци види се и по томе што је и у вароши и у селима главно транспортно средство магарац, који овде има добру цену. Кола воловска су онаква каква су ваљда била у Шумадији за време ослобођења: мала, уска са угластим точковима, без шина и обично двоколице са исплетеним чесмама.

На тим и таквим колима и магарцима преноси се из оближњих села све што је потребно за варош: и пшеница, и кукуруз, и паприка, и патлиџан, и грожђе, и воће и опште све што је за живот вароши потребно. О каквој јачој трговини са пољопривредним производима нема ни помена а о централисању трговине у Скопљу још се не може говорити. Поред већ поменутих узрока, овакво стање ствари изазвано је још и слабом производњом свега и свачега. У најплоднијим равницама још се и данас оре ралицом дрвеном а ређе гвозденом а гвозден плуг смо видели само у Тетовском пољу.

Трговци су куповали пољопривредне производе и носили их у магацине Отоманске или Солунске Банке узимали на њих новац и куповали даље, из тих магацина се продавала роба Солунским трговцима понајчешће браћи Алатинима. У исто време то су и једини магацини у вароши јер ни приватних ни јавних нема више.

Главно је обележје трговине по нашем мишљењу а и по мишљењу многих других с којима смо овој ствари разговарали, ситничарлук. На ситно се све ку-

¹⁵ Orozdi-Bak или Orosdi-Back, чувени ланац робних кућа. Прву продавницу одеће основали су у Цариграду 1855. године Јевреји избегли из Аустрије Adolf Orosdi и Maurice Back. До 1888, када је компанија регистрована у Паризу, уз велику подршку Отоманске банке, имала је продавнице у Цариграду, Александрији, Каиру, Букурешту, Бејруту, Солуну..., <http://maviboncuk.blogspot.com/2013/02/orosdi-back-in-constantinople.html#1/2013/02/orosdi-back-in-constantinople.html> (приступљено 6.9.2019).

пује а на ситно се све и продаје. Сви укупно и трговци и занатлије су заражени сарафлуком у томе се тако далеко иде, да чак и бербери купе по једну две лире, да би на њима зарадили који грош. Ово је дошло отуда што је питање о новцу и монети за време турско било скроз нерегулисано и што се никад није знало шта који новац вреди.

Трговине би се могле поделити на трговине са нирнбершком робом¹⁶, са меким еспапом и галантеријском робом, на бакалнице којих највише има, на трговине са раном или магазе и на трговине са осталим производима. Велика већина трговина су у турским и арнаутским рукама много мањи број у цинцарским и грчким а најмањи у српским. И овде је као и у свима осталима турским варошима развијен телалук, продаја старих ствари, која се врши у дућанима за то и торбарењем по вароши.

Торбарење је тако исто јако у моди и торбари носе готово све што се може продавати од намирница за јело до конаца, игала и свиле и тепиха. Један карактеристичан пример колико се далеко иде са цепкањем посла види се најбоље на касапницама, којих има много али од којих по неке не кољу за продају више од две до три овце и продају у дућану у коме поред газде има најмање још два помагача – момка. Главна одлика а уједно и велика мана трговине у Скопљу а поготово и у свима осталим варошима, које су освојене је претеран ортаклук. Нема готово дућана у коме нема две до три газде и никад се не зна шта је чије. Исто је тако и са непокретним имањима у вароши. Многа су имања и зграде својина неколико њих и имовински односи у непокретностима су нерегулисани.

Сав свет трговачки био је упућиван на Солун као пијацу где се набављало све што треба за Скопље и за Скопску трговину, и ретки су трговци који су имали везе са трговцима из иностранства. Сад када се роба из Солуна има царинити по општој царинској тарифи настаје обрт у правцу Београда. Међутим, Београд нема оне робе коју су ови крајеви у главном трошили а то је рђав аустријски фабрикат. Ништа није боље ни са занатима. Од занатлија у Скопљу има: казанџија, кујунџија, самарџија, шнајдера, шустера, клонфера, столара итд. Занати су доста запуштени и занатлије су испод лоших занатлија у Србији. И ти су занати за време турско били у великом застоју, радило се само онолико колико је непосредна потреба за живот изискивала. Раденици или боље момци имали су малу надницу али са нашим доласком већ су и занати мало кренули. Чак смо пре неки месец дана имали и неку врсту штрајка шнајдерских раденика.

Кад се све то узме у рачун није ни чудо што су у вароши социјалне прилике биле на најмањем ступњу. Истина сопствености непокретне има готово сваки скопљански становник, али куће су им до зла бога рђаво и нерационално зидане. Мало која кућа да има нешто авлије а о баштама да и не говоримо. Станови су

¹⁶ Трговина мешовите робе, углавном фабрички произведене, Felix Kohn, *Trgovački i pravni leksikon*, (Osijek, 1937), 503.

скроз неудобни и све је зидано од слабог материјала. Чак ни богатије турске у том погледу се не разликују много од осталих кућа. Отуда је и дошло да се удобни станови у Скопљу мало налазе и скупо плаћају.

С доласком српске војске и српске власти Скопље је мало оживело и слободно можемо рећи коракнуло. Скупоћа је одмах настала и међу трговцима се створио прећутан картел за подизање цене роби и намирницама. У прво време због ратних операција није могао бити никакав довоз робе те се брзо потрошило оно што је било, а осталоме је цена скочила. Морамо одмах казати да је и наш монопол утицао на скакање цена, јер је забрањен увоз био монополисаних предмета, а у стовариштима није било тих предмета у довољној количини. На тај начин смо ми плаћали со два и три гроша килу, гас осам гроша, шпиритус за горење 20 гроша и томе подобно. Шећер је био такођер скочио и плаћан је 8 гроша ока итд. Исто тако све остале намирнице су биле поскупиле па и остала роба. Доцније је довоз био омогућен али цене нису много падале. Најзад је дошао указ о анексији и наједанпут су сви трговци израчунали ђумрук по општој царинској тарифи на својој роби, додали на ценама и почели продавати по тако подигнутим ценама. Релативно у Скопљу има много трговина и то је дошло отуда што је у време турско сваки могао отворити радњу какву хоће и назвати се трговцем. Никаквог протоколисања није било нити се ко коме пријављивао. Отуда је безброј ситних дућанчића без фирме и имена. Исто такво никакве поделе у трговинама није било. Само су постојали извесни еснафи нарочито за занатлије, али изгледа да није било обавезно пријављивање еснафу. У последње време од како је српска војска узела управу у своје руке, у новим српским покрајинама, отворен је велики број трговина, кафана и радња, нарочито се почео досељавати велики број Евреја из Солуна и отварати трговине. То су махом филијали појединих солунских великих радња или клијенти њихови, којима је дат капитал у роби, да тргују. Приликом нашег разговора у општини о незгоди таквог начина рада, секретар општински нас је обавестио, да су позвати сви који су нове радње отворили да се пријаве и општина мисли да узме ту ствар у своје руке док не дође до стварног регулисања законским путем о овим односима.

То је у главном слика Скопља пре уласка наше војске, а њеним доласком почео је живот бујати о чему се има доказа у многим новим отвореним радњама. У опште живот је почео брже тећи али је још увек недостајало потребно регулисање односа о којима турска управа није водила никаква рачуна. Наша управа изгледа да је предузела мере да се ти односи регулишу и зато је послала своје инспекторе у нове крајеве на основу чијих ће се реферата донети потребна устројства. Не треба сматрати да за време турака у овим крајевима није ничега било и да ми сад морамо почињати све из почетка. Ми смо у новим крајевима наишли ипак на извесну културу у свим правцима о чему су доказ између осталог и приличан број трговаца и трговина, које се већ могу сматрати за

стабилне. На жалост међу тим трговцима нема много чистих Срба али оно што има добро је и ми можемо тиме бити задовољни. Приличан број има Турака, Цинцара, Грка и доскорашњих Бугараша, које слободно можемо убројати у Србе. У Призрену наших трговаца има доста, који располажу јачим капиталима. У Скопљу Пера Лекић Хаџи Васил Поповић, Ћићерићи, Димитријевић и Прелић, Пера Манојловић, Гарма, филијал Патрногића и Лазића и др. представљају већ јаче људе и добре трговце.

Ми смо већ поменули два центра трговачка: Скопље и Призрен, за њима долази као веома јако место ако и не најјаче Куманово, где нисмо могли проучити економске прилике а чему би свакако требало приступити; за тим Феризовић који заједно са Кумановом представља јако место за продају пољопривредних производа: пшенице, кукуруза и осталих жита. Исто тако и Велес и Кавадар као пијаце воћа и грожђа требало би проучити.

Приликом арнаутске побуне имали смо прилике да идемо до Тетова и Гостивара и том приликом смо видели да су и та два места у којима доста Срба трговаца има јака трговачка места. Ми смо успели да прибележимо имена тих трговаца у Тетову.

Васа Благојевић	имовно стање	100.000.- динара
« Манојловић	« «	100.000.- «
Ал. Парлић, апотекар	« «	200.000.- «
Васа Серафимовић, рент.	« «	100.000.- «
Тевдо Заховић, рент.	« «	150.000.- «
Софр. А. Тодоровић	« «	50.000.- «
Гиле Ђорђевић	« «	50.000.- «
Коста Молеровић	« «	50.000.- «
Српска Тетовска задруга	капитал око	80.000.- «
Акционарска петилност	кап. око	90.000.- «

Оба ова завода хоће да ликвидирају и оснују друштво од 500.000.- дин., тражили су већ одобрење за то од Мин. Народне Привреде.

Браћа Нешковић	имовно стање	100.000.- Дин.
Браћа Циновић	« «	50.000.- «
Браћа Х. Поповић	« «	20.000.- «
Хаим Балић	« «	50.000.- «

У Тетову има око 22.000 становника, од којих су једна трећина Срби, остало Турци и Арнаути. Тргује се нарочито стоком и сточним производима, пшеницом и вози се роба за Гостивар и Дебар. Многи раде и са новцем, дају га под интерес који често достиже и 30%. Извози се око 200 вагона пасуља који је веома

чувен, вуне око – 100.000. ока¹⁷, јабуке 100.000 – ока, исто тако извозе се ораси и кестење и остало воће. Сви ови податци су прикупљени према причањима тамошњих људи, разуме се, да би се они имали строго проверити.

У Гостивару:

Трајко Стевановић, бакал.	имовно стање	10.000. – Дин
Милош Јовановић, гвожђар	« «	15 до 20.000. – «
Лазар Грујић, винар	« «	5.000. – «
Андра Вишњић, винар	« «	10 до 15.000. – Дин
Каранфил Јовановић, бакал.	« «	8.000. – «
Седо Филиповић	« «	10.000. – «
Јован Саздановић, кафеџ.	« «	20.000. – «
Андрија Рашић, б. винар	« «	20.000. – «
Глигорије Костић	« «	8.000. – «
Новак Панић, бакалин	« «	8.000. – «

Остало све важи као и за Тетово.

Мора се истаћи да су све веће вароши у бившој Турској царевини живеље више сепаратистичким животом и да им је свима био центар Солун.

За Скопље за сада не наводимо ни трговце ни податке о њима, пошто ће то бити предмет нарочитог извештаја и пошто сада прикупљамо податке за тај извештај.

Да би се видело колика је продуктивна моћ нових крајева, да наведемо на овом месту неколико података узетих из књиге Привреда и трговина у Новој Србији од Мите Димитријевића штампаној у 1913. год. Разуме се да су то све приближни податци пошто боље статистике државне није било. Пре свега да кажемо, да је обрада земље у Новој Србији веома рђава и не савршена услед чисто економских узрока; немање капитала и справа за обраду земље, оскудица у радној снази итд. и политичких; несигурност имовна и лична итд.

У Косовском вилајету обрађено је од целокупне површине само 10,61% од 349. 067 х[ект]ара и на том простору посејано је 319,481 х[ект]ар жита, 10.000 поврћа, 11. 299 х[ект]ар винограда и 8.252 х[ект]ара индустријских биљака. Највише је засејано пшенице око 111.123 х[ект]ара. Скопски вилајет долази по плодности на треће место одмах иза битољског, који је на другом месту. Само 1908. год. у Скопском вилајету је произведено око 95. 000.000 килограма пшенице, 85 милиона кгр. кукуруза 20 милиона кгр овса и 77 мил. кгр. јечма. У Скопском санџаку успева и пиринач у Штипској, Кочанској, Радовишкој, Кра-

¹⁷ Ока јединица за мерење тежине 1250–1280 кг, Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, (Beograd, 1980), 625.

товској и Велешкој кази¹⁸. Исто тако и винограда највише има у Скопској кази. Косовски вилајет долази на прво место по производњи конопље око 851.900 ока и опијума око 16.707 ока по 60 дин. ока средње цене 1,000.000 дин. У Косовском вилајету роди и добар дуван а Паланачка каза је најбогатија воћем. Могли би се навести још податци о производњи стоке и сточних производа, али и ако је то једна од важних грана производње у Скопском санцаку ми прелазимо за сада преко тога, само да напоменемо да је рогата стока ситна и веома слаба, просечна тежина волова за клање једва ако прелази 100 ока а често је и испод те тежине. Овце су добре а коња готово и нема а оно што има ситно је и кржљаво. Доста се гаји и живине која је веома добра.

Као што се из наведених података види Косовски вилајет по плодности стоји доста високо али по обради земље доста ниско, ту има ваздан поља за рад и ми се надамо да ће и држава учинити са своје стране све што би требало учинити да све то подигне на ступањ онај на коме су све те гране производње у Старој Србији. Разуме се да је прво и најважније питање о регулисању аграрних односа, које би требало са што више пажње решити. На томе већ ради комисија, бојати се само да држава не уђе без велике потребе у откупљивање земљишта и бескорисна поклањања земљишта становништву, те да се не понови оно, што се већ једном десило, да се на рачун вредних и радних наших грађана не фаворизују они који то не заслужују, као што је то случај био приликом опраштања аграрног дуга пре неколико година.

Кад је наша војска ушла у ове крајеве нашла је већ на прилично разгранату мрежу кредитних установа којима је на челу била Отоманска банка са својим филијалама и агенцијама у јачи местима.¹⁹ Поред Отоманске банке у Скопљу је било и филијала Солунске банке²⁰ и државна установа Зиратна банка²¹. Кредит су помагали и приватни банкар Симка, и још два Еврејина.

Зиратна банка се бавила у главном давањем кредита земљорадницима и њена потраживања су велика, по попису који је извршен он достиже око [_____] дин.²² У самом Скопљу постојала су два српска новчана завода. Фонд Цркве „Св Спаса“ и Скопска задруга и они су већ познати Народној Банци. Њихов

¹⁸ Каза, административно-управна јединица у Турском царству, саставни део санцака, *Vujaklija, Leksikon*, 383.

¹⁹ Отоманска банка са седиштем у Цариграду основана је 1863. с учешћем француског и енглеског капитала. Димитријевић, *Привреда и трговина*, 138.

²⁰ Солунска банка је основана 1888. са учешћем капитала Comtoir d' Escompte из Париза *Länderbank* из Беча и Браће Алатини из Солуна, Димитријевић, *Привреда и трговина*, 138.

²¹ Зират банка – Турска земљорадничка банка са седиштем у Цариграду, отпочела је са радом 15. августа 1888. након 21 године рада тзв. земљорадничких каса. Главни посао Банке је кредитирање земљорадника на бази хипотеке. Зират банка је имала своју централу у Цариграду. Милош Комадинић, „Зират-Банка“ у: *Економист*, (Београд, 1913), 194-200

²² У оригиналу нема уписаног износа.

капитали је око 40.000 динара укупно 80.000 – динара.²³ Егзархисте су имале око дванајест акционарских друштава од којих су најглавнији: Грозд и Братски труд.²⁴ Сва Бугарашка друштва имају капитал од око 500.000. динара а и наша и њихова друштва су у главном давали на зајам новац сељацима са 12 – 15 % интереса и нешто провизије. Чули смо да су српска друштва покушала да дођу до споразума са егзархијским и да се споје, али да егзархијска нису то хтела, јер не могу да раде са људима, који су око фонда и задруге, али да пристају да ликвидирају и да се нашим људима оснује нов новчани завод. Исто тако, познато је Банци да у Призрену има два наша друштва фонд Св. Ђорђа и Задруга Призренска и у Куманову фонд, у Феризовићу фонд у Митровици фонд Св. Саве итд. Сви ти фондови мораће да ликвидирају и да се претворе у акционарска друштва. Министарство Народне Привреде извршиће преглед свих тих друштава и обрати ће се Банци за чиновнике који би могли извршити тај преглед пошто у Министарству немају довољно способних људи за то.

Док су се наши фондови и задруге у главном бавили давањем кредита, дотле су се Отоманска и Солунска банка у главном бавили трговином и давањем кредита на робу. За лични кредит закључиван је уговор по текућем рачуну и новац се повлачио на бонове као на неку врсту меница. Новац је даван на робу, која се смештала у магацине банчине у Скопљу за новац купована роба и на њу поново узиман зајам. На узети зајам се плаћао интерес и на чување робе провизија и магазарина. Магацини су издавани под закуп али као што смо дознали, ти магацини не одговарају баш много потреби јер су рђаво зидани и слаби су.

Уласком наше војске одмах су и наши новчани заводи и установе почели отварати своје филијале. Француско Српска банка²⁵, Бенцион Були²⁶, Народна

²³ Удруживање Срба крајем 19. и почетком 20. века обављало се интересно на економској основи и уз значајну подршку Српске православне цркве. У прво време то су новчани фондови при црквама у варошима где је живео српски живаљ који ће касније непосредно пред Први светски рат или након њега прерасти у акционарска друштва. Ненад Васић, „Банкарство у Косовском вилајету и Старој Србији од друге половине XIX века до 1912. године“ *Баштина* 22, (2007), 105-114.

²⁴ Друштво Грозд основано је са капиталом од пет хиљада турских лира од стране трговаца алкохолним напицима, док је друштво Братски труд основано 1910. дупло већим капиталом, Дано Зографски, *Капиталистичке елементи во Македонија за време на турско владеење*, (Скопље, 1967), 447-452.

²⁵ Француско-српска банка је 1913. отворила своје филијале у Скопљу и Битољу где је преузела послове Отоманске банке. Гавриловић, *Привреда јужне*, 162.

²⁶ Бенцион Були, банкар и народни посланик (Београд, 21 V 1867 – Беч, 21. VIII 1933) акционар и члан Управе Београдске трговачке штедионице и Индустијске банке. Због којих веза са иностраним партнерима део извозне трговине Краљевине Србије ишао је преко банака у којима је имао улоге. Danica Milić, *Učešće Jevreja u bankarstvu Srbije do Prvog svetskog rata*, (Београд, 1992).

банка најпре а сада Андрејевић и комп.²⁷ и Земаљска банка.²⁸ У самом Скопљу основано је Трговачко Друштво, које ради све послове почевши од биоскопа па до закупљивања грожђа итд.

Све ове наше новчане установе из разних узрока а нарочито с тога, што су односи били скроз нерегулисани бавили су се у главном сарафлуком и трговином. По ономе што смо чули и ове нове и оне старе новчане установе задржаће углавном посао трговачки, а кредитом ће се тек у последњем реду бавити. Међутим, и раније а нарочито сада, јака се оскудица осећа баш у питању о кредиту личном и хипотекарном. Нарочито за хипотекарни кредит је велика оскудица и требало би што пре почети са давањем зајмова на хипотеку. Разуме се, да и ту треба много што шта претходно урадити, да би се могло приступити послу, јер су имовински односи сасвим не регулисани и тапије ретко ко има о својој земљи и кући. Дакле претходно би требало олакшати и помоћи убаштињавање како у варошима тако и у селима.

За почетак рада на давању личних кредита, требало би пре свега извршити попис трговина и протоколисање судско. Колико смо сазнали Министар Народне Привреде на нашу усмену представку већ је издејствовао код Министарског Савета решење о томе, да се све фирме у новим крајевима морају у одређеном року протоколисати. На тај начин добија се двоје, прво пречишћавају се односи имовински у самим фирмама а за тим, трговцима се ставља у дужност вођење књига макар и примитивних. Сад би се већ могло приступити и питању о давању кредита и начинима на које би се то могло извршити.

Ми смо изнели углавном како изгледају прилике у нашим новим крајевима пре нашег доласка и за тим по нашем доласку. Сада да изнесемо у главном наш рад за ових шест месеци како смо тамо.

Управном одбору је познато, да је Банка основала на тражњу Министра Народне Привреде и Краљевске Владе свој филијал у Скопљу у месецу априлу. Још онда се знало и предвиђало, да се никакав озбиљан рад не може одмах отпочети. У главном основани филијали су имали да подмире потребу која се тада јавила за разменом банчаних новчаница за кован новац. Та потреба је била и велика и прешна. Вама је Господо познато с каквим су се тешкоћама и Народна Банка и њен филијал имали да боре. Свет нешто из потребе за ситним новцем, пошто је турски ситан новац већ био изашао из освојених покрајина, а српскога довољно није било, долазио је и мењао за звечећи новац своје новчанице, за тим, непознавање новчаница и неповерење везано с тим,

²⁷ Банка је основана 1882. године са великим упливом мађарског капитала, Andrej Mitrović, „Pester Ungarischer Commerzialbank na Balkanu do 1918. godine“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju* 34 (1986), 43-80.

²⁸ Земаљска банка је отворила своју филијалу у Скопљу 1913. али је затворила већ 1928. године, Гавриловић, *Привреда јужне*, 162.

учинили су много, да је наша новчаница стално замењивана, али чим је велика количина сребрног новца ушла у нове крајеве и чим је свет увидео да у свако време може променити своју новчаницу за кован новац, одмах је новчаница вредност скочила и почела се тражити, доношено је дакле, ковано сребро, да се мења за новчанице. Још од првих дана осећала се оскудица у злату нарочито кованом за подмирење потребе наших трговаца на солунском тржишту. Наредба о размени новчаница златних за 75 % у злату много је учинила да ажија у новим крајевима почне да скаче.²⁹ Ми смо покушали, да колико толико утичемо и на обарање ажије али немање кованог злата и немогућност да се она чак и из Београда набави спречавало је сваки наш рад у том погледу. Остало је још само да радимо на исплатама. Па и ту није било бог зна каквог успеха много и због тога што ми нисмо могли давати чекове на Београд, него само исплате, и што нисмо могли удешавати провизију по стварној потреби него смо и за велике суме наплаћивали 1% а то је према поштанским трошковима скупље за $\frac{3}{4}\%$ пошто трошкови стају само $\frac{1}{4}\%$. Настаје сада питање, шта треба још радити па да се бар заради онолико колико трошкови наши износе око издржавања филијала. Једини одговор би био есконт. Према свему што смо напред изложили изгледало би да се ни есконт не може радити бар за сада. Ми скрећемо пажњу управи да је и сама Народна Банка у почетцима свога рада имала доста муке док је навикла свет, да се служи банчиним есконтом, па према томе, ни ми у Скопљу нећемо одмах моћи имати великог успеха у томе послу. Али ако живот пође овим током којим је пошао од уласка наше војске ми можемо слободно рачунати да ће се за кратко време и у Скопљу моћи развити у доста јакој мери есконт. За сада ми бисмо мислили, да би требало давање кредита за Скопље задржати овде у Београду па чак и цензурисање меница, а филијал би имао да скупља молбе за кредите да прибира податке и да их шаље у Београд на оцену. На тај начин филијал би дошао у непосредан

²⁹ Ажија (agio) је износ за који једна врста новца прекорачује номиналну вредност, односно додатак који се код плаћања у *лошијем новцу* (папир-злато) мора дати. Насупрот томе дисажија је износ који заостаје испод номиналне вредности односно одбитак који се узима код плаћања у бољем новцу. И ажија и дисажија су се изражавале у процентима. Нпр. златна ажија од 35% значи да 100 јединица (динара) у злату јесу 135 јединица у папирном новцу а дисажија од 25% да је 100 јединица у папиру јесте 75 јединица у злату. Kohn F., *Leksikon...*, str.13.

Овај проблем је оптерећивао српске финансије и пре оснивања Народне банке и био је карактеристичан за све привредно неразвијене земље са спољним зајмовима с обзиром да се при исплати дуговања појављивала разлика између домаћег новца и новца којим су се морале измирити обавезе. У Краљевини Србији је добио на замаху са увођењем новчанице у сребру. У читавом периоду износ ажије је варирао и зависио је од много фактора: приноса, извоза односно увоза, дефицита у буџету... Иако је у прво време Банка покушавала да откупом односно продајом злата утиче на умањење ажије ова мера се показала као неадекватна и додатно је поспешила разне спекулације, тек са уравнотежењем буџета након 1903. проблем ажије је знатно умањен. *Народна банка 1884-1909*, (Београд, 1909), 155-161.

додир са трговцима и могао би радити. Исто тако могло би се много што шта учинити и за рад са чековима, разуме се пошто се издејствује размена златних новчаница у пуној мери за ковано злато.

И остали послови којима се Банка бави могли би се у филијалу Скопском вршити, али би зато требало претходно извршити потпуну организацију филијала и прописати правила за њихов рад.

Овом извештају имао би се приложити списак трговаца у Скопљу који се сада ради и који ће се чим буде био готов поднети управи.

18. октобар 1913.

Др Драгољуб Ђ. Новаковић
управник филијале у Скопљу